

HASANKEYF KOÇ CAMİSİ ALÇI SÜSLEMELERİ ÜZERİNE BAZI GÖZLEMLER, KORUMA PROBLEMLERİ VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Bekir Eskici*

GİRİŞ

Jeolojik yapısı ve çeşitli uygarlıklara ait zengin eserleriyle tarihi ve doğal sit niteliğindeki Hasankeyf, bilindiği gibi Ilısu Barajı'nın suları altında kalma tehlikesiyle karşı karşıya bulunmaktadır. Zamanı ve yapım aşamaları henüz kesinleşmeyen baraj tehdidi dışında, bu gün için Hasankeyf anıtlarını bekleyen diğer önemli bir tehlike çoğunun harab vaziyette olmalarıdır¹. Bu durumdaki anıtlardan biri de, “aşağı şehir”de Dicle Nehri'nin güney yakasındaki düzlükte yer alan Koç Camisi'dir (Res. 1).

Büyük ölçüde tahribata ve değişikliğe uğrayarak bu güne ulaşan cami, mihrab duvarı önünde enlemesine uzanan tek sahınlı bir harım (ibadet mekanı) ve bunun kuzeyinde avluya açılan büyük bir eyvan ile buna bitişik yan mekanlardan oluşan bir kuruluş gösterir. Mihrab önünde büyük sivri kemerlerle taşınan baldeken tarzında maksure kubbesi yer alır. Yakın zamanlara kadar 14. yüzyıl Eyyubi eseri olduğu kabul

* Yard. Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Başkent Meslek Yüksekkulu, Restorasyon – Konservasyon Programı, (D.T.C.F. Ek Bina), Sıhhiye, Ankara. e-posta: beskici@humanity.ankara.edu.tr

¹ Çeşitli kültür katmanları, anıtları ve doğal yapısıyla bir “anıt kent”- “müze kent” niteliğinde olan Hasankeyf'in su altında kalmaktan kurtarılması için yapılan çeşitli düzeylerdeki girişimlerden ne yazık ki şu ana kadar umut verici bir ilerleme kaydedilememiş; bununla birlikte kamu oyu baskısı nedeniyle baraj yapımı sürüncemede kalmıştır. Bu belirsizlik içinde, ileride su altında kalma tehdidi ve yıkılma, yok olma tehlikesi içinde bulunan önemli anıtlar veya anıtlara ait yapı bileşenlerinin mevcut durumları da dikkate alınarak, ulusal ve uluslar arası kuruluşların da desteğiyle, bir an önce işlerlik kazandırılacak kısa ve uzun vadeli koruma planlamalarına, köklü çözümlere ihtiyaç duyulmaktadır. Bu kapsamda, yıkılma, çökme riski bulunan kaleye çıkış rampası üzerindeki Orta Kapı ile Koç Camisi eyvan mihrabı üzerinde yapılan işlemler, sit alanında yapısal müdahaleye gidilmeksizin alınan “geçici koruma” önlemlerine iki örnektir. M. Oluş Arık, *Hasankeyf, Üç Dünyanın Buluştuğu Kent*, İstanbul, 2003, 86 , 165.

Kent bütününde ve anıt ölçeğinde yapılması gereken koruma - kurtarma planlaması ve sorunları üzerine bakınız. M. Oluş Arık, “Kültürümüzün Temel Taşı Hasankeyf Kurtarılmalı”, *Sanat*, Sayı: 2, Şubat, 1993, s. 17 – 41 ; Zeynep Ahunbay, “Hasankeyf'in Korunması/ Anıtların Taşınmasıyla İlgili Sorunlar”, *Gap Bölgesi'nde Kültür Varlıklarının Korunması, Yaşatılması ve Tanıtılması Sempozyumu*, 01 – 05 Haziran 1998, Şanlıurfa, Ankara, 2000, s. 325- 335.

edilen yapının, Arık tarafından 12. yüzyılda Artuklu döneminde yapılmış olabileceği ileri sürülmektedir².

Yapı, Orta Asya - İran geleneklerini yansıtan plan şeması kadar kısmen günümüze ulaşabilmiş alçı süslemeleri bakımından da büyük öneme sahiptir³. Yapıda biri maksure kısmında, diğeri de eyvanda olmak üzere alçı ile dekore edilmiş iki mihrab kuruluşu bulunmaktadır. Bugün bir kapı görünümünde olan eyvan mihrabı (?) teknik ve stilistik özellikleri bakımından 12. / 14. yüzyıllara⁴, “naif” karakterdeki maksure mihrabı ise daha geç dönemlere tarihlendirilmektedir⁵.

Halen büyük ölçüde harab vaziyette olan Cami her türlü insan ve doğa tahribatına açık durumdadır. Üst örtü sistemi tamamen yıkılmış, duvarlar ve diğer taşıyıcı elemanlar kısmen korunabilmiştir. Bunlara ek olarak binanın harç ve siva katmanlarından oluşan yüzey kaplamaları büyük ölçüde dökülmüş, duvarlarda ve ayak - kemer sistemlerinde çöküntüler ve derin yarıklar oluşmuştur. Binadaki söz konusu yapısal problemler alçı süslemeler için de büyük bozulma riski oluşturmakta ve yakın gelecekte çok değerli bu sanat eserlerini yok olma tehlikesiyle karşı karşıya bırakmaktadır. Bunun önlenmesi için acil ve kapsamlı koruma projelerine ihtiyaç duyulmaktadır.

Bu doğrultuda, 2000 – 2002 yılları arasında dönemin kazı başkanı Prof. Dr. M. Oluş Arık'ın isteği üzerine, alçı süslemelere yönelik tarafımızdan inceleme, tespit ve değerlendirme çalışmaları yürütülmüş; buna paralel olarak kısmi sağlamlaştırma ve askıya alma gibi acil müdahaleler yapılarak “geçici koruma” önlemleri alınmış⁶; ancak planlama aşamasındaki kalıcı koruma ve onarım projesi, kazı yönetiminde yapılan değişiklik nedeniyle ne yazık ki sonuçlandırılmamıştır.

Alçı süslemeler üzerinde gerçekleştirdiğimiz bu çalışmalar doğrultusunda, aşağıda ele alacağımız üzere, malzeme ve teknik özellikler ile özgün konularını da

² Albert Gabriel, *Voyages Archéologiques Dans La Turquie Orientale*, 1, Paris, 1940, s. 69, yapıyı 14. – 15. yüzyıla, Michael Meinecke, *Patterns Of Stylistic Chances in Islamic Architecture, Lokal Traditions Versus Migrating Artists*, London, 1996, s. 70, yapıyı eyvandaki alçı süslemeler ile birlikte 14. yüzyıl Eyyubiler dönemine tarihlendirmektedir. Ayrıca bkz. Ali Kılıcı, “Hasankeyf Vakıf Eserleri”, *V. Vakıf Haftası*, 7 – 13 Aralık, 1987, s. 159 – 180 ; Burhan Zengin, *Hasankeyf Tarihi ve Tarihi Eserleri*, İstanbul, 2001, s. 160.

Arık ise, anıtsal alçı mihrab stili ve kaledeki Ulu Cami gibi “arkaik” bir gelişme aşamasına uyan eyvanlı planı dolayısıyla yapının aslında 12. yüzyılda Artuklular zamanında yapıldığı, 14. yüzyılda Eyyubiler zamanında onarılmış olabileceğini, bugün kapı nişi şekline dönüştürülmüş durumda olan eyvandaki mihrabının da teknik ve stilistik açıdan İran'daki 12. yüzyıl örnekleriyle paralellikler göstermesi nedeniyle 12. yüzyıla ait olması gerektiğini ileri sürmektedir. Arık 2003, 164.

³ Arık 2003, 160.

⁴ Dip not 2.

⁵ Meinecke 1996, 69 ; Arık 2003, 162.

⁶ Arık 2003, 164.

Hasankeyf Koç Camisi Alçı Süslemeleri Üzerine Bazı Gözlemler, Koruma Problemleri ve Çözüm Önerileri

içeren bir takım gözlem ve tespitlerde bulunulmuş, korumaya yönelik çözüm önerileri geliştirilmiştir.

MAKSURE MİHRABI

Yapının güney duvarı ortasında yer alır. 485 cm. yüksekliğinde 295 cm. genişliğindedir (Res. 2). Kenar çerçevesi iç mekâna doğru 10 cm.lik çıkıntı yapmaktadır. Mihrab yarım daire planlı nişe ve sivri kemerli kavsaraya sahiptir; tek geniş bordürlü, yüksek tepeliklidir. Niş gövdesinin, bu gün sadece dip kısmında kalabilmiş izlerden, dış bükey profilli silmelerle bölümlenen bir düzene sahip olduğu anlaşılmaktadır. Mihrabda bitkisel zemin üzerine nesih yazı ile rumi ve palmetlerden oluşan bitkisel süslemeler hâkimdir.

Malzeme ve Teknik:

Mihrab kaplamaları alçıdan yapılmıştır. Süslemelere ait örnekler üzerinde yapılan analiz sonuçlarına göre, burada uygulanan harcın % 90 oranında alçı taşı olarak bilinen cipsüm (gypsum, CaSO₄ .2H₂O) mineralinden, % 10 oranında ise kuvars, feldispat, kireç gibi mineraller ile organik maddelerden oluştuğu anlaşılmaktadır⁷.

Moloz taş örgülü duvarda önce 5 - 6 cm. kalınlığındaki harç tabakası ile mihrab formu oluşturulmuş; bunun üzerine dekorasyonu taşıyan ve kalınlığı 2 ila 4 cm. arasında değişen ikinci bir alçı tabakası uygulanmıştır (Res. 3). Süslemelerde düz satırlı yüzeysel oyma tekniği uygulanmış; bazı bölümlerdeki daha basit motifler kazıma tekniği ile işlenmiştir (Res. 4). Motiflerin detayları ince uçlu aletler ile kazınarak belirginleştirilmiştir (Res. 5). Mihrabda, klasik ve özgün stile sahip eyvan kısmındaki alçı süslemelere karşılık özensiz, kaba bir işçilik hâkimdir. Bu özelliğinden dolayı, Arık'ın "köylü işi" olarak tanımladığı ve belirttiği gibi, özgün mihrabın yerine sonraki devirlerde (muhtemelen 15. yüzyıldan sonra) yapılmış olmalıdır⁸.

Köşelik kısmındaki süslemelerin doğrudan duvar üzerinde değil de, plakalar halinde önceden hazırlanıp harç takası üzerine kaplanmış olduğunu gösteren izler mevcuttur (bk. Res. 3). Ancak mihrabın diğer elemanlarında benzer izlere tesadüf edilmemektedir.

Bozulmalar:

Alçı kaplamaların zeminden kavsaraya kadar olan alt kısmı tamamen yok olmuş; bugün sadece köşelik, kenar bordürünün çok az bir kısmı ile tepelik kısmen sağlam olarak kalabilmiştir. Tepelik ve bordürün bazı bölümlerinde tabakalar halinde kopmalar ve parça kayıpları olmuştur. Kenar çerçevesinin sol kanadında duvar ile kaplama arasında bir kaç cm.yi bulan derin boşluklar oluşmuştur. Benzer durum tepelik

⁷ Şahinde Demirci –A. Akın Akyol - Asuman G. Türkmenoğlu – Bekir Eskici, "Hasankeyf Koç Cami Mihrablarının Alçıları Üzerine Arkeometrik Çalışmalar", 17. Arkeometri Sonuçları Toplantısı, 28 – Mayıs 1 Haziran 2001, Ankara, 2002, 81 – 88.

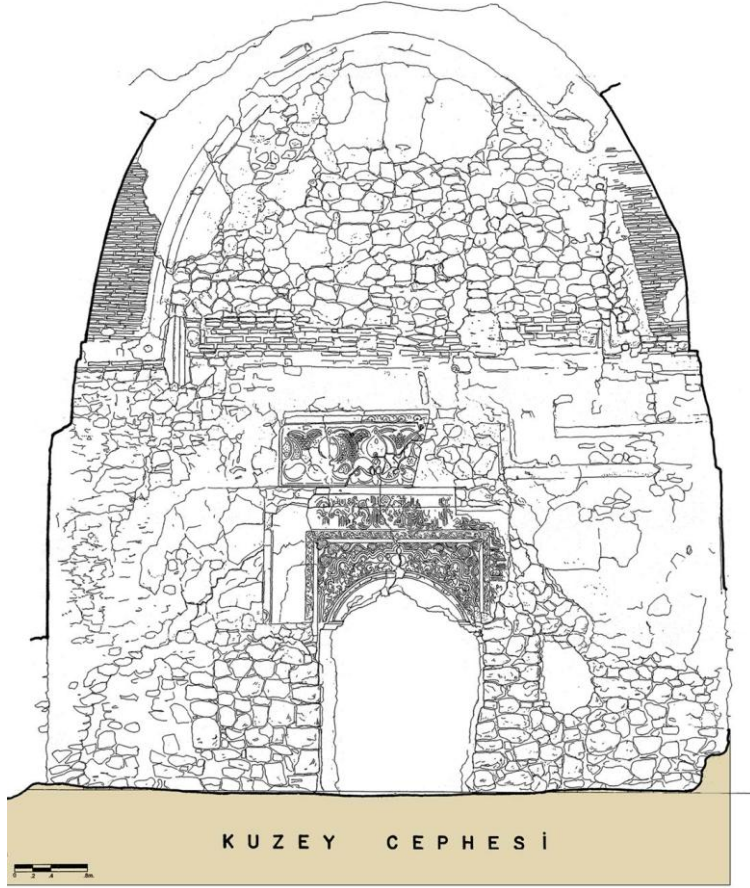
⁸ Dip not 5.

Bekir Eskici

ve köşelik kaplamalarında da mevcuttur. Tepelikten kavsaraya kadar uzanan derin çatlaklar, yer yer de kılcal çatlaklar görülmektedir. Derin ve kılcal çatlaklar diğer yüzeylerde de gözlenmektedir. Ayrıca, yüzeylerde yapraklaşma ve aşınmaya bağlı yüzeysel dökülmelere rastlanmaktadır.

EYVAN MİHRABI (?)

Mihrab önü kubbesine bitişik eyvanın güney duvarı ortasında yer alır. 430 cm. yüksekliğinde 270 cm. genişliğindedir (Şekil 1, Res. 6). Kenar çerçevesi iç mekâna

Şek. 1. Koç Camisi Kuzey Cephe - Eyvan Güney Duvarı (Arık'tan)

Hasankeyf Koç Camisi Alçı Süslemeleri Üzerine Bazı Gözlemler, Koruma Problemleri ve Çözüm Önerileri

doğru 5 cm.lik çıkıntı yapmaktadır. Yarım kubbe şeklinde kavsaralı, tek geniş bordürlü ve yüksek alınlıklı bir forma sahiptir. Tepelik (taç) ve niş kavsarası ayakta olup, niş gövdesi ve çerçeve bordürlerinin alt kısmı tamamen yok olmuştur (Res. 7). Süsleme palmet ve rumi içerikli bitkisel motifler ile çiçekli kufi yazıdan oluşmaktadır.

Malzeme ve teknik:

Malzeme⁹ ve yapım yöntemi maksure mihrabı ile benzerdir. Ancak süsleme tekniği farklıdır. Buradaki süslemelerde, zemin derin oyularak yüksek kabartma şeklinde motifler elde edilmiştir (Res. 8). İri bitkisel motiflerin yüzeyleri ajur tekniğinde tekrar işlenerek geometrik desenlerle zenginleştirilmiştir. Süslemeler üzerinde alçı harcı henüz sertleşmeden (donman) önce oyma işleminin gerçekleştirilmiş olduğuna işaret eden izler mevcuttur. Bu izleri, tepelik kısmındaki halen büyük ölçüde dökülmüş durumda olan iri palmet ve rumi motiflerinin zemininde daha belirgin bir şekilde görmek mümkündür (Res. 9).

Tepelik (taç) kısmının dikdörtgen bir plaka şeklinde bağımsız bir eleman olarak önceden hazırlanıp yerine yerleştirildiği, buna karşılık yekpare bütünlük ortaya koyan kavsara, köşelik ve çerçeve bordürlerinin doğrudan duvar üzerinde gerçekleştirildiği izlenimi edinilmektedir¹⁰. Yazı ve palmet – rumi içerikli bitkisel

süsleme kompozisyonu titiz ve özenli bir işçilik göstermektedir. Özellikle tepelik kısmındaki zemin derinliği 6 cm.yi bulan palmet motifleri iri ve yüksek kabartma görünümüleriyle plastik bir etkiye sahiptir. Bu motiflerin yüzeyleri ajur tekniğinde tekrar işlenerek süzgeç gibi delikli bir görüntü elde edilmiştir. İran'da Büyük Selçuklu geleneğine bağlanan bu tarz alçı süsleme sanatı¹¹ Anadolu'da benimsenip yaygınlaşmamıştır¹². İslam sanatında ve özellikle de İran'da bu sanatın bu denli yaygın

⁹ Buradaki süslemelerde de % 90 oranında alçı taşı (gipsiyum) ile % 10 oranında diğer mineral ve organik maddelerin karışımından oluşan harç uygulandığı anlaşılmaktadır. Demirci – Akyol 2002, 83.

Farklı dönemlere ait maksure mihrabı ve eyvan süslemelerinde uygulanan alçı harçlarının kimyasal bileşim yönünden aynı karakterde olması, bu malzemenin yöredeki alçı yataklarından çıkarıldıktan sonra farklı dönemlere göre farklı işlemlerden geçirilmeden kullanıldıklarını göstermektedir.

¹⁰ Benzer durum 13. yüzyılın sonlarına tarihlenen Ankara Arslanhane Camisi mihrabında da gözlenmektedir. Burada da özellikle alçının tek başına kullanıldığı alanlarda süslemenin büyük bir ihtimalle duvar üzerinde gerçekleştirilmiş olduğu, alınlıktaki iri kabaranın ise biçimsel özelliklerinden dolayı önceden hazırlandığı söylenebilir. Niş gövdesinde yer alan sırlı tuğla - alçı bezemenin de kaplama olduğu plaka izlerinden anlaşılmaktadır. Bekir Eskici, *Ankara Mihrablari*, Ankara, 2001, s. 21

¹¹ Meinecke 1996, 70 ; Arık 2003, 161.

¹² Bu teknik Anadolu'da birkaç örnekte farklı şekillerde uygulanmıştır. Sözügelisi bu gün tamamen ortadan kalkmış olan ve son zamanlardaki araştırmalarla 12. yüzyıla tarihlenen Van Ulu Camisi mihrabında alçı bezeme tuğla ile, Ankara Arslanhane Camisi mihrabında ise sırlı tuğla ve çini mozaik ile birlikte sınırlı alanlarda kullanılmıştır. Abdüsselam Uluçam, *Ortaçağ Ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı - I - Van*, Ankara, 2000 ; s. 28 ; Eskici 2001, 222.

olmasına karşın Anadolu'ya yabancı kalışı, bu eserlerin İranlı gezici ustalar tarafından yapılmış oldukları savını güçlendirmektedir¹³.

Kapı açıklığının üzerinde yer alan yarım kubbe şeklindeki kavsara kısmında işçilik farklılığı dikkati çekmektedir (bk. Res. 8). Süslemeyi oluşturan kıvrım dal ve rumi içerikli motifler düz satırlı yüzeysel oyma ve sade görünümüleriyle köşelik ve tepelikteki motiflerden ayrılmakta, bu durum sonradan veya başka bir usta tarafından yapılmış olduğu izlenimi uyandırmaktadır. Buradaki süslemeler daha ziyade aynı sit alanı içinde yer alan Süleyman Camisi (14. yüzyıl) alçılarıyla benzerlik göstermektedir¹⁴. Bununla birlikte köşelik ve kavsara yarım kubbesi arasında kademeli kaval silmelerle sağlanan ahenk ve biçimsel bütünlük sonradan müdahale fikrini zayıflatmaktadır.

Bu bölümde alçı harcı içinde bağlayıcı, tutucu görevi görmesi amacıyla **kamış** kullanılmış olduğu mevcut kalınlardan ve izlerden anlaşılmaktadır (Res. 10). Benzer şekilde kamış kullanımı yapının çeşitli duvarlarındaki harç – sıva kaplamalarında da gözlenmektedir.

Özgün konumu:

Bu gün niş gövdesi basit bir kapı açıklığı şeklinde olan bu kuruluşun konumu itibari ile orijinalde hangi amaçla tasarlandığı tartışma konusudur. Bazı araştırmacılar bunu bir kapı kuruluşu olarak değerlendirmektedir¹⁵. Arık, yapıdaki halen diğeri de alçı olan maksure mihrabının geç dönem özellikleri taşıdığını, eyvandaki alçı kaplamaların ise Büyük Selçuklu geleneğine bağlı klasik ve özgün stiliyle aslında maksure kısmındaki ana mihraba ait olması gerektiğini, fakat herhangi bir şekilde kullanılamaz duruma gelince bu günkü yerine taşınmış olabileceğini ileri sürmektedir¹⁶. Arık'ın çeşitli varsayımlar ve benzer yapı örneklerinden de yola çıkarak ulaştığı sonuçlar, aslında bir "sorunlar yumağı" olarak tanımladığı yapı ile ilgili pek çok tartışmaya açıklık getirmektedir. Ne var ki, özgün mihrab ile ilgili bu çıkarsamada tartışılması gereken önemli bir konu, alçı kaplamaların, yekpare bir bütünlük içinde nakledilmiş olması düşünülemeyeceğine göre, kırık dökük halde iken bu günkü yerine taşınarak yeniden monte edilmiş olmasının mümkün olup olamayacağı sorusudur. Bu günkü şekliyle kavsara, köşelik ve çerçeve bordürü gibi düz ve kavisli elemanlar, homojen bir bütünlük göstermekte, nakil ve yeniden montaj fikrini destekleyecek iz ve belirtiye rastlanmamaktadır. Bu durum, tamamen göz ardı edilmese bile, nakil fikrini teknik açıdan uzak bir ihtimal olarak düşünmemize yol açmaktadır. Bununla birlikte konumu itibariyle buranın mihrab mı yoksa kapı olarak mı tasarlandığı bir tartışma konusu olarak güncelliğini korumaktadır. Bu gün kapı açıklığı üzerinde kısmen bozulmuş

¹³ Meinecke 1996, 79.

¹⁴ Arık 2003 180.

¹⁵ Kılıcı 1988 162

¹⁶ Arık 2003 164.

Hasankeyf Koç Camisi Alçı Süslemeleri Üzerine Bazı Gözlemler, Koruma Problemleri ve Çözüm Önerileri

durumda olan yarım kubbe şeklindeki kavsaranın eski bir fotoğrafta bütünlüğünü koruduğu, arka kısmının kademeli silmelerle düz ve temiz bir biçimde sonuçlandığı görülmektedir (bk. Resim 6). Ayrıca, kavsaranın arka kısmındaki maksure mihrabına bakan duvar yüzeyinde aynı malzemeden yapılmış iç bükey profilli geniş bir silme kalıntısı bunun kapı nişini çerçeveleyen bir silmeye ait olması gerektiğini akla getirmektedir (Res. 11). Kavsaranın bu durumu, buranın bir mihrab nişi iken sonradan kapıya dönüştürülmüş olma ihtimalini de zayıflatmaktadır. Kaldı ki, burada bir mihrab kuruluşunun varlığı, eyvan ile maksure bağlantısı bakımından pek isabetli görünmemektedir. Bu durumda, aynı tarz yapı türlerinde benzer örneğine pek rastlanmasa da, burasının aslında mihrab görünümünde bir kapı kuruluşu olarak tasarlanmış olduğunu, tahribat dışında da özgün konumunda önemli bir değişikliğe uğramadan bu güne ulaştığını düşünmemiz gerekmektedir.

Bozulmalar:

Diğer mihrapta olduğu gibi, zeminden kavsaraya kadar olan alt kısmı tamamen yok olmuş; bugün sadece kavsara, köşelik, kenar bordürünün çok az bir kısmı ile tepelik kısmen sağlam olarak kalabilmiştir. Ayrıca tepelik ve bordürün bazı bölümlerinde tabakalar halinde kopmalar ve parça kayıpları olmuştur.

Büyük parça kayıplarının dışında, taşıyıcı duvardaki çökmeye bağlı olarak oluşan derin yarıklar ve çatlaklar yapısal bozulmaya neden olmaktadır. Kopan parçaların yüzey altı tabakaları yumuşak dokularıyla aşınmaya elverişli bir durum ortaya koymaktadır. Kabartmalarda doku zayıflığı buna bağlı olarak ta yer yer küçük parçalar halinde kopmalar gözlenmektedir. Ayrıca malzeme içinde yuvalanan ve derin delikler oluşturan böcekler (muhtemelen arılar) alçı dokunun zayıflamasına ve dökülmenin hızlanmasına neden olmaktadır (Res. 12).

Dış etkilere ve değişen hava koşullarına açık konumu nedeniyle duvardan ve/veya yüzeyden alınan yağmur suyunun hareketi bozulma sürecini hızlandırmaktadır. İnsan eliyle verilen tahribatlar da bunlara eklenebilir. Yüzeylerdeki küçük taş darbelerini andıran kopmalar burada bir güvenlik sorununa da işaret etmektedir.

GEÇİCİ KORUMA ÇALIŞMALARI

Kazı başkanı Prof. Dr. M. Oluş Arık'ın isteği üzerine, Koç Camisine ait alçı süslemeler, 15 – 25 Ağustos 2000 tarihleri arasında, koruma amacına yönelik olarak tarafımızdan yerinde incelenmiş ve mevcut şartlara göre bunları taşıyarak korumaya almanın en uygun yöntem olacağı görüşüne varmıştık. 2001 kazı sezonu için bu doğrultuda hazırlıklar yapılmıştı. Ancak, mihrabları taşıyan duvarların çökme riski dikkate alınarak çalışmalar planlandığı gibi gerçekleştirilememiştir. Bu nedenle, acil koruma müdahalelerine yönelik olarak gerçekleştirilen uygulamalar temizlik ve ön sağlama işlemleri ile sınırlı tutulmuş; bir sonraki yıl yerlerinden sökülecekleri var sayılarak, yapısal müdahale yoluna gidilmemiştir. Ağustos 2001 ve 2002 kazı

Bekir Eskici

sezonlarında gerçekleştirilen söz konusu “geçici koruma” işlemleri kısaca şu şekilde özetlenebilir (Res. 13):

1-Kısmi Sağlamaştırma: Alçı kaplamalarda yüzeylere herhangi bir kimyasal madde uygulanmamış, ancak düşmek üzere olan küçük parçalar ve çatlaklar için sağlamaştırma yoluna gidilmiştir. Bu doğrultuda kopmuş ancak yerinde duran küçük parçalar yapıştırılmış, genişleme eğilimindeki çatlaklara akrilik reçine (Primal AC 33 % 25 – 40 su içinde) enjeksiyonu uygulanmıştır (Res.14 – 15)¹⁷.

2- Destekleme – Askıya Alma: Yapısal ve kalıcı müdahaleler yapılan kadar çökme tehlikesi bulunan eyvan duvarındaki süslemelerde kayıplar yaşanmasını önlemek için, kazı başkanlığının 2002 yılında Orta Doğu Teknik Üniversitesi’nden uzmanlara hazırlattığı bir proje ile duvarı ve süslemeleri ayakta tutacak geçici bir destekleme, askıya alma işlemi gerçekleştirilmiştir (Res. 16)¹⁸.

KALICI KORUMA UYGULAMALARINA YÖNELİK ÖNERİLER

Yukarıda belirtildiği gibi, yapı ve buna bağlı alçı süslemeler her türlü tahribata açıktır. Özellikle yağmur yoluyla duvardan ya da doğrudan yüzeyden emilen suyun malzeme içindeki hareketi, bozulma sürecini hızlandırmaktadır. Bu süreçte yapının kendi yapısal sorunları da önemli rol oynamaktadır. Bozulmayı durdurmak ve hiç olmazsa mevcut durumlarının iyileştirilerek korunmasını sağlamak için bilimsel ve kapsamlı müdahale yoluna gidilmelidir. Bilgi, beceri ve disiplinler arası işbirliği gerektiren koruma işlemleri mutlaka konunun uzmanları tarafından gerçekleştirilmelidir.

Bu amaçla, mevcut durum ve Baraj suları altında kalma ihtimali de dikkate alınarak alternatif iki yöntem üzerinde düşünülebilir:

- 1-Mevcut şartların iyileştirilmesine bağlı olarak yerinde koruma;
- 2- Depo ya da müze gibi uygun bir ortama taşıma.

1-Yerinde koruma

Anıtların ve/veya anıtlara ait yapı bileşenlerinin kendi özgün ortamlarında saklanması, Venedik Tüzüğü’nün 7. maddesinde de belirtildiği gibi¹⁹, korumanın temel amaçlarından biridir. Ancak bu, anıtların bozulma sürecini hızlandıran çevresel faktörlerden izole edilmesi; korumanın sağlıklı ve kalıcı olması için uygun ortamların

¹⁷ Su bazlı akrilik bir reçine türü olan Primal AC 33, arkeolojik eserlerin korunması alanında, özellikle sıva - harç gibi yapı ve süsleme malzemelerinin sağlamaştırılması amacıyla yaygın olarak kullanılmaktadır. Bkz. Bekir Eskici, “Side Liman Hamamı Sıva ve Duvar Resimlerini Koruma Çalışmaları”, *20. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, 24 – 28 Mayıs 2004 Konya, Ankara, 2005, s. 27 – 40 (s. 30).

¹⁸ Arık 2003, 165.

¹⁹ Cevat Erder, “Venedik Tüzüğü Bir Anıt Gibi Korunmalıdır”, *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, C.3, sayı:2, Ankara, 1977, s. 176 ; Zeynep Ahunbay, *Tari Çevre Koruma ve Restorasyon*, 1996, s. 150.

Hasankeyf Koç Camisi Alçı Süslemeleri Üzerine Bazı Gözlemler, Koruma Problemleri ve Çözüm Önerileri

sağlanmasına bağlıdır. Koç Camisi örneğinde bunun gerçekleştirilebilmesi için alçı süslemeleri bünyesinde barındıran harabe halindeki binanın esaslı bir onarımdan geçmesi, yapısal problemlerin bir an önce giderilmesi, çökmüş durumda olan örtü sisteminin yenilenmesi gibi kapsamlı bir onarım projesi gerekmektedir. Aksi halde, yerinde yapılan koruma çalışmaları geçici bir çözümden öteye gitmeyecektir. Öte yandan Hasankeyf'in su altında kalma ihtimali düşünüldüğünde, bunun ne denli doğru ve gerekli bir yaklaşım olduğu tartışma konusudur.

Kentin su altında kalma ihtimalinin ortadan kalkması ve yukarıda sözü edilen iyileştirmelerin sağlanması halinde, alçı kaplamaların yerinde korunması projesine öncelik verilebilir. Yerinde yapılacak koruma çalışmaları, süslemelerde herhangi bir değişiklik ve bütünleme yoluna gitmeksizin, kirli yüzeylerin temizlenmesi, çatlak, yarık ve boşlukların dolgulanması, yapısal olarak zayıflamış ve aşınmış olan yüzeylerin sertleştirilmesi gibi daha çok sağlama çalışmaya dönük müdahaleleri içermelidir.

2 - Alçı Kaplamaların Yerlerinden Sökülüp Taşınması

Dünyada ve ülkemizde korunacak değerler “taşınır” ve “taşınmaz” kültür varlıkları olarak iki ana bölümde ele alınmaktadır. Bu kavramlar, 1983 yılında yürürlüğe giren 3863 sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu'nda da tanımlanmışlardır²⁰. Söz konusu kanunun 6. maddesinde duvar resmi (fresk), mozaik, heykel gibi süslemeler de taşınmaz kapsamında ele alınmaktadır. Ancak, özel durumlarda, yapı veya yapı kalıntılarının yıkılması, baraj yapımı, hava kirliliği, vandalizm gibi zararlı etkilere açık olarak yerinde korunamayacak durumda olan değerli yapı bileşenleri, Venedik Tüzüğü'nün 8. maddesinde belirtildiği gibi, müze ortamına taşınabilir²¹. Türkiye ve dünya müzelerinde bunun pek çok örneği mevcuttur. Örneğin Atina Akropolü'nde kirli havadan zarar gören karyatitler Akropol Müzesi'nin denetimli ortamına taşınmışlardır²². Zeugma'nın Roma dönemi villalarına ait mozaikler ve freskleri Birecik Barajı inşası nedeniyle Gaziantep Müzesi'nde korumaya alınmışlardır²³. Ülkemizde bu durumdaki eserlerin nakli 2863 sayı kanununun 20. maddesi gereğince, Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın izni ve ilgili koruma kurullarının onayı ile mümkün olabilmektedir.

Bu bağlamda, Koç Camisi alçı kaplamalarının taşınması, yukarıda söz konusu edilen yerinde koruma koşulları (yapıya ait problemlerin giderilmesi) gerçekleştirilemediği takdirde düşünülmesi gereken bir yöntem olarak değerlendirilmelidir. İleriki zamanlarda koşullar uygun olduğu takdirde, onarımı yapılan alçı kaplamaların veya replikalarının özgün yerlerine tekrar monte edilmeleri de bir

²⁰ *Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu ve Yönetmelikler*, Ankara, 2002.

²¹ Ahunbay 1996, 22, 150.

²² Ahunbay 1996, s. 22.

²³ GAP, Zeugma, *Geçmişten Geleceğe Bir Köprü*, Ankara, 2001 ; Y. Selçuk Şener – Bekir Eskici – Cengiz Çetin, “La Restauration Des Peintures Murales”, *Zeugma II Peintures Murales Romanies*, Paris, 2005, s. 235 – 240.

seçenek olarak düşünülebilir. Bu müdahale yöntemi iki aşamalı bir çalışma planını gerektirir:

- 1) Kaplamaların yerinden sökülmesi,
- 2) Sökülen kaplamaların uygun bir taşıyıcı platform üzerine sabitlenmesi.

1) Kaplamaların yerinden sökülmesi

Bir anıta ait yapı ve süsleme öğelerini özgün yerlerinden sökme ve taşıma işlemi, malzeme bilgisinden uygulama yöntemlerine kadar son derece karmaşık sorunlar içermekte, bilgi, beceri ve deneyim gerektirmektedir²⁴. Plansız ve hesapsızca yapılacak uygulama tahribata dönüşebilmektedir. Bu nedenle uygun malzeme ve yöntemler belirlendikten sonra, karşılaşılabilecek sorunları da önceden hesaplayarak gerekli önlemlerin alınması operasyonun başarılı olmasının ön koşuludur.

Alçı kaplamaları sökme - taşıma işlemlerinin gerçekleştirilebilmesi için her şeyden önce aşağıda belirtilen koşulların yerine getirilmesi gerekmektedir.

1- Gerek maksure kısmında gerekse eyvan kısmındaki süslemeleri taşıyan duvarlar yapısal açıdan tehlikeler arz etmektedir. Eyvan duvarında yatay yönde uzanan derin yarık duvarın çökme riskini arttırmaktadır. Ayrıca duvar örgüsünü meydana getiren moloz taşların ve harç – sıva tabakalarının küçük sarsıntıyla bile kopma, düşme tehlikesi bulunmaktadır. Benzer problemler daha yoğun olarak maksure mihrabı duvarında da gözlenmektedir. Kaldırma çalışmaları sırasında darbe etkisi yaparak sarsıntıya neden olabilecek müdahaleler göz önüne alındığında, durumun ne kadar önem ve aciliyet arz ettiği ortadadır. Statik sorunlar bakımından kazı başkanlığının girişimiyle yaptırılan incelemeye yönelik uzman görüşü bu tehlikeyi doğrulamaktadır²⁵.

Bu problemler giderilmeden alçı kaplamaların yerinde korunması veya sökülüp taşınması pek mümkün görünmemektedir. Bu nedenle çökme riskini ortadan kaldıracak şekilde duvarların güçlendirilmesi, dondurulması veya askıya alınması gibi müdahalelere ihtiyaç duyulmaktadır. Bu amaçla, yukarıda da değinildiği gibi, çökme tehlikesi bulunan eyvan duvarında geçici bir destekleme, askıya alma işlemi gerçekleştirilmiştir. Benzer bir uygulama maksure mihrabı duvarı için de gereklidir.

2- Kaplamalara ait görünüş, plan ve kesitleri içeren fotogrametrik rölöveler ile 1/1 ölçeğinde detay çizimleri, sökme sonrası onarım işlemlerinin tam ve doğru olarak gerçekleştirilebilmesi bakımından önemli ve gerekli belgeleme işlemleridir.

Alçı kaplamalarının boyutları ve ağırlıkları dikkate alındığında bunların bütünü olarak sökülüp taşınmasının mümkün olmadığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle, kaplamalar uygun büyüklüklerde kesilerek (mümkün olabildiğince çatlak ve yarık kısımlar takip

²⁴ Kaldırma – taşıma çalışmalarına bir uygulama örneği için bkz. Y. Selçuk Şener – Cengiz Çetin, “La Dépose Des Peintures Murales”, *Zeugma II Peintures Murales Romaines*, Paris, 2005, 229 – 234.

²⁵ Arık 2003, 165

Hasankeyf Koç Camisi Alçı Süslemeleri Üzerine Bazı Gözlemler, Koruma Problemleri ve Çözüm Önerileri

edilerek) sökülmelidir. Sökme işlemi öncesinde özgün alçı yüzeyler üzerinde bir dizi ön sağlama ve geçici koruyucu tabakaların uygulanması gerekmektedir. Bu şekilde belirli büyüklükteki parçalar halinde sökülen kaplamaların zarar görmeden uygun bir ortama taşınması sağlanmalıdır.

2) Yerlerinden Sökülen Kaplamaların Taşıyıcı Paneller Üzerine Sabitlenmesi

Sökülen kaplamaların müzede sergilenebilmesi veya gerekirse özgün yerlerine monte edilebilmesi için gerekli olan koruma - onarım çalışmalarını kapsamaktadır²⁶. Bu çalışma geriye dönüşlülük esaslarına dayalı yöntemlerle yapılması gereken ve süslemelerin özgün biçim ve bütünlüğünü bozmadan sağlama olarak yeniden ayağa kaldırılmasını hedefleyen çeşitli aşamaları içermektedir.

SONUÇ

Yukarıda ayrıntılarıyla ele alındığı gibi, tarihsel ve özgün konum ile ilgili tartışmalar bir yana, alçı kaplamalar büyük ölçüde tahrib olmuş ve olmaya da devam etmektedir. Tehdit edici faktörlere karşı acil önlemler alınmadığı takdirde bu çok değerli eser kalıntıları da yakın bir gelecekte yok olma tehlikesiyle karşı karşıya bulunmaktadır. Arık'ın hassasiyetle üzerinde durduğu ve önemle vurguladığı gibi, hiç değilse Anadolu Türk Sanatı için eşsiz bir sanat eseri niteliği taşıyan eyvan süslemelerine, mümkün olan en kısa sürede, gerekli koruyucu müdahalelerin yapılması bir zorunluluk olarak görülmektedir. Kültürel değerlerimizin korunmasıyla ilgili bu kaygılar kişisel hassasiyet ve çabalarla sınırlı kalmamalı, ülkemiz için bir koruma politikası haline dönüştürülerek yaygınlık kazandırılmalıdır.

Özet

Koç Camisi, bu gün Iısu Barajı altında kalma tehlikesiyle karşı karşıya bulunan kentinin en önemli orta çağ anıtlarından biridir. Yapı, planı kadar, derin oyma tekniğinde işlenmiş alçı süslemeleri bakımından da büyük öneme sahiptir. Yapıda geç dönemlere tarihlendirilen harim mihrabı ile, eyvandaki kapı nişi üzerinde kısmen günümüze ulaşmış 12. / 14. yüzyıllara tarihlenen alçı süslemeler yer almaktadır. Teknik ve stilistik özellikleriyle Büyük Selçuklu geleneğini yansıtan eyvandaki alçı kaplamaların Anadolu'da benzeri yoktur.

Büyük ölçüde tahribata uğrayarak bu güne ulaşan yapı her türlü dış etkiye açıktır. Baraj tehdidi bir yana, yapıdaki mevcut problemler alçı süslemeler için de büyük bozulma tehlikesi oluşturmaktadır. Bunun önlenmesi için acil ve kapsamlı koruma projelerine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu ihtiyaç doğrultusunda, 2000 – 2002 yılları arasında kazı başkanı Prof. Arık'ın girişimleriyle alçı süslemelere yönelik “geçici koruma” önlemleri alınmıştır. Ancak planlama aşamasındaki “kalıcı koruma”

²⁶ Özgün yerlerinden taşınan eserlerin onarımına yönelik bir uygulama örneği için bkz. Y. Selçuk Şener – Bekir Eskici- Cengiz Çetin, “ Zeugma Antik Kenti Kurtarma Kazılarında (A Bölgesi) Ele Geçen Duvar Resimlerinin Restorasyonu ve Konservasyonu Çalışmaları”, 17. *Arkeometri Seminerleri Toplantısı*, (28 Mayıs – 1 Haziran 2001 Ankara), Ankara, 2002, s. 109 – 118.

Bekir Eskici

uygulamalarını içeren proje çalışmaları kazı yönetimindeki değişiklik nedeniyle gerçekleştirilememiştir.

Bu çalışmalara paralel olarak, alçı kaplamalar üzerine yapım yöntemleri ve süsleme teknikleri ile özgün konumlarını içeren bir takım gözlem ve tespitlerde bulunulmuş; mevcut durum ve Baraj suları altında kalma ihtimali de dikkate alınarak korumaya yönelik öneriler geliştirilmiştir.

Anahtar kelimeler: *alçı dekorasyon, mihrab, yüksek kabartma, oyma, koruma*

Abstract

Koç Mosque is one of the most important Medieval Age monuments of the city which faces the threat of being inundated by Ilısu Dam. The building is very important for its plan as well as its deep carved plaster decorations. The harim mihrab, which is dated to later periods, and plaster decorations from 12th-14th centuries over the portal niche of the iwan survived to today take place within the building. It is unique in Anatolia with its plaster coatings of the iwan that reflect the Great Seljuk tradition in terms of technical and stylistic features.

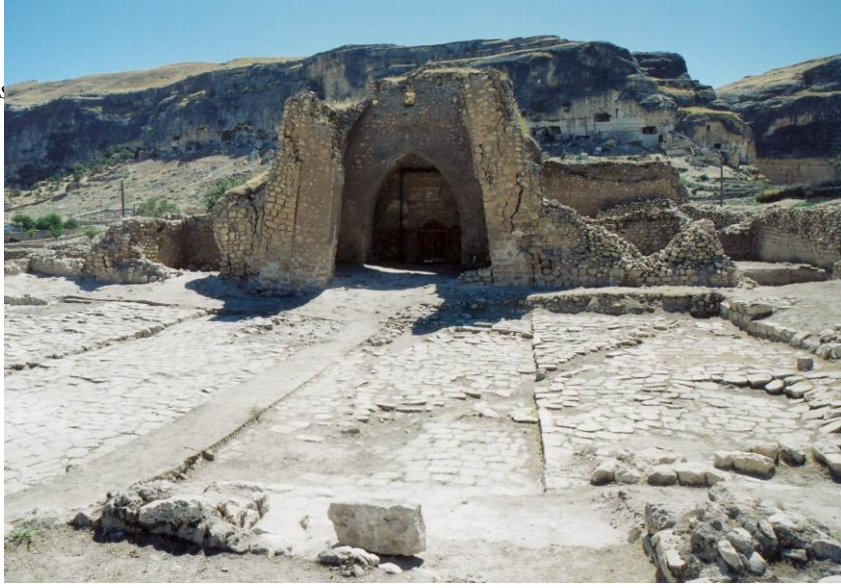
The building that survived to today facing a great damage is exposed to all outer influences. Besides the dam threat, the existing problems of the structure constitute a big destroying threat for the plaster decorations. Urgent and extensive conservation projects are required to prevent this situation. In accordance with this requirement, “temporary conservation” measures are taken between 2000-2002 as regards the plaster decorations with the initiatives of Prof. Arık, head of the excavation. However, the project at the planning stage consisting “permanent conservation” applications is not realized due to the change in the excavation management.

Parallel to these studies, some observations and establishments on the plaster coverings, which take into account their production methods and decoration techniques as well as their original position, are made; suggestions that take into consideration the existing situation and the possibility of being flooded by dam waters are developed towards conservation.

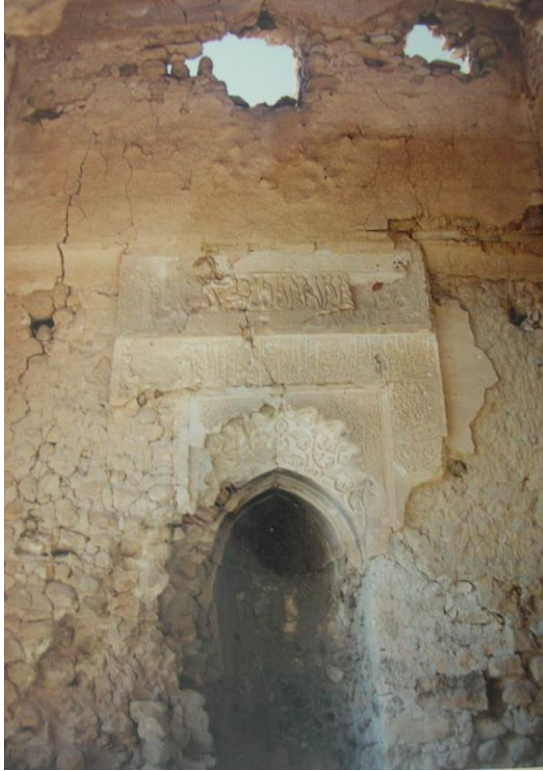
Key Words: *stucco decoration, mihrab, high relief, carving, conservation*

Has

nleri

Res. 1- Koç Camisi Genel (Foto M. Çeken)

Res. 2.- Koç Camisi
Maksure Mihrabı

Bekir Eskici

Res. 3- Koç Camisi Maksure Mihrabı Köşelik Süslemeleri

Res. 4- Koç Camisi, Maksure Mihrabı Taç Kısmından Detay

*Hasankeyf Koç Camisi Alçı Süslemeleri Üzerine Bazı Gözlemler, Koruma Problemleri
ve Çözüm Önerileri*

Res.5- Koç Camisi Maksure Mihrabı, Köşelik Süslemelerinden Detay.

Res. 6- Koç Camisi Eyvan Duvarındaki Süslemeler (Gabriel'den)

Bekir Eskici

Res.7- Koç Camisi Eyvan Duvarındaki Süslemeler (Bugünkü Durumu)

Res. 8- Koç Camisi Eyvan Duvarındaki Kavsara Yarım Kubbesi

*Hasankeyf Koç Camisi Alçı Süslemeleri Üzerine Bazı Gözlemler, Koruma Problemleri
ve Çözüm Önerileri*

Res.9- Koç Cami Eyvan Duvarındaki Süslemelerden Detay

Res.10- Koç Camisi Eyvan Duvarındaki Kavsara Süslemelerinde Alçı Harcı İçinde Kullanılan Kamuş

Bekir Eskici

Res.11- Koç Camisi, Eyvandaki Kapı Nişi Açıklığının Arka Yüzünde Görülen Silme Kalıntısı.

Res.12- Koç Camisi, Eyvandaki Kapı Nişi Kavsarasında Bozulma.

Hasankeyf Koç Camisi Alçı Süslemeleri Üzerine Bazı Gözlemler, Koruma Problemleri ve Çözüm Önerileri

Res.13- Koç Camisi, Eyvan Süslemeleri Üzerinde Yapılan Geçici Koruma Çalışmaları

Res.14- Koç Camisi, Eyvan Süslemelerindeki Geçici Koruma Çalışmalarından Bir Detay

Bekir Eskici

Res.15- Koç Camisi, Eyvan Süslemelerindeki Geçici Koruma Çalışmalarından Bir Detay.

Res.16- Koç Cami Eyvan Duvarında Yapılan Geçici Destek (Foto M. Çeken)